

9. BENDRINĖS KALBOS UGDYMAS

9.1. **Bendrinė lietuvių kalba** susiformavo XIX a. pabaigoje vakarų aukštaičių kauniškių tarmės pagrindu. Būtinybė ir sąlygos jai susidaryti buvo lietuvių tautinis atgimimas ir pirmųjų lietuviškų laikraščių pasirodymas.

Iki tol Lietuvoje gyvavo keli raštų kalbos variantai: rytinīs, vartotas XVII–XVIII a. Rytų Lietuvoje (Konstantinas Sirvydas ir kt.); vidurinīs, vartotas nuo XVI a. pabaigos iki XIX a. pabaigos (Mikalojus Daukša, Merkelis Petkevičius ir kt.), ir Mažosios Lietuvos, arba prūsiskasis, susiklostęs Prūsijoje vartotos vakarų aukštaičių tarmės pietinės dalies pagrindu, gyvavęs nuo XVI a. vidurio iki XIX a. (Daniellius Kleinas, Kristijonas Donelaitis ir kt.). Pastarasis variantas XVIII–XIX a. jau buvo virtęs neblogai sunorminta Prūsijos lietuvių bendrine rašomąja kalba. Ji buvo aprašyta Šleicherio ir Kuršaičio gramatikose (žr. 6.3–6.4).

Vakarų aukštaičių kauniškių tarmei tapti bendrinės lietuvių kalbos pagrindu padėjo ir tai, kad didžioji dalis tautinio atgimimo ir lietuvių periodinės spaudos veikėjų buvo kilę iš Suvalkų gubernijos ir kalbėjo vakarų aukštaičių pietinėmis šnektomis.

Mažosios Lietuvos bendrinė lietuvių kalba, priderinta prie pietinių vakarų aukštaičių kauniškių tarmės, buvo perkelta į lietuviškus laikraščius ir tapo lietuvių tautą vienijančia bendrine lietuvių kalba.

Prie bendrinės lietuvių kalbos kūrimo ypač daug prisidėjo pirmieji lietuviški laikraščiai „Aušra“ (žr. 8.6) ir „Varpas“ (žr. 8.7), o svarbiausias jos kūrėjas – Jonas Jablonskis (žr. 7.4). Vėliau bendrinės lietuvių kalbos norminimu ir tvarkymu rūpinosi kiti kalbininkai ir Lietuvių kalbos draugija (žr. 8.10).

9.2. **Bendrinė kalba** – tai pagal tam tikrus principus ir kriterijus sunorminta kalba. Kalbos norma laikomi įprasti, nusistovėję, kalbos praktikoje įtvirtinti kalbos variantai, jų vartojimo įgūdžiai ir taisyklės.

Bendrinės kalbos normų ir kalbos tvarkybos principų nustatymas yra vienas iš sudėtingiausių uždavinių. Jablonskis bendrinės kalbos pamatu laikė liaudies kalbą, o pagrindiniais normų kriterijais – gyvąją kalbą, kalbos grynumą, sistemingumą ir aiškumą.

1938 m. Lietuvių kalbos draugija svarbiausiais paskelbė šiuos **kalbos norminimo kriterijus**:

- 1) grynumą – kalba turi turėti kuo mažiau svetimybų, ne daugiau negu būtinais reikia;
- 2) taisyklingumą – kalbos formos turi atitikti kalbos raidos dėsnius, lemiamus pastovios įprastinės jos vartosenos;
- 3) būdingumą – kalbos reiškiniai turi atitikti kalbos raidos bendrąją dvasią ir tipiškus polinkius;
- 4) tikslingumą – pasirenkamos kalbos priemonės turi atitikti kalbos tikslą;
- 5) estetiškumą – teiktinos formos turi atitikti estetikos reikalavimus.

Kalbos norminimo principai ir kriterijai ne kartą svarstyti ir vėliau. Dabar sutarta, kad svarbiausi kriterijai yra sistemiškumas, tikslingumas ir grynumas. Bendrinei kalbai taip pat svarbus pastovumo principas.

Remiantis šiais kriterijais bei principais ir atsižvelgiant į bendrinės kalbos vartoseną nustatomos bendrinės kalbos normos, dirbamas kalbos kultūros ir kalbos tvarkybos darbas.

9.3. Bendrinės kalbos normoms nusistovėti ir įsitvirtinti labai reikšmingas buvo akademinės „Lietuvių kalbos gramatikos“ (žr. 6.8), „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ (žr. 5.9) ir kitų norminamųjų kalbos veikalų pasirodymas. Jais vadovaujantis rengiami kalbos praktikos leidiniai, pateikiantys bendrinės kalbos taisykles ir duodantys įvairių kalbos patarimų.

„Lietuvių kalbos komisijos nutarimai“ (I leidimas – 1987, II leidimas – 1991, III pataisytas ir papildytas leidimas – 1998) – leidinys, kuriame pateikiami konkrečias normas kodifikuojantys Kalbos komisijos nutarimai, didžiųjų kalbos klaidų sąrašas, valstybių ir sostinių pavadinimų sąrašas, Lietuvos

ir tradicinių Kaliningrado srities (Karaliaučiaus krašto) vietovardžių sąrašas ir kt.

„Lietuvių kalbos rašyba ir skyryba“ (1976, 1989, 1992, ats. redaktorė Adelė Valeckienė) – Valstybinės lietuvių kalbos komisijos aprobuotas leidinys. Jame pateikiamos išsamios lietuvių kalbos rašybos ir skyrybos taisyklės su pavyzdžiais. Rašybos skyriaus gale pridedamas beveik 3000 aktualių rašybai žodžių žodynėlis, skyrybos skyrius baigiamas skyrybos rodykle.

„Kalbos praktikos patarimai“ (1976, 1985, sudarė Aldonas Pupkis) – lietuvių kalbos taisyčių knyga. Taisyčiai pateikiami abėcėlės tvarka, duodama taisyklingos vartosenos pavyzdžių, yra apibendrinamųjų gramatikos straipsnių, vietovardžių sąrašas. Iš šio leidinio išaugo

„Kalbos patarimai“ – įvairių kalbos dalykų rekomendacijų rinkinys. Jis pradėtas leisti atskiromis knygelėmis, kuriose atskirais kalbos lygmenimis sistemiškai dėstomi vertinamieji kalbos reiškiniai.

„Kanceliarinės kalbos patarimai“ (1993, V leidimas, pataisytas pagal „Dokumentų rengimo ir įforminimo taisyklės“, – 2002, parengė Pranas Kniūkšta ir kt.) – kanceliarinei kalbai tvarkyti bei norminti skirtas leidinys. Čia sudėti ir aptarti svarbiausi kanceliarinės kalbos terminai, specialią reikšmę įgiję žodžiai, kiti šiai sričiai svarbūs dalykai.

„Terminologijos taisyčiai“ (1992, parengė Kazimieras Gaivenis ir kt.) – netaisyklingų terminų taisyčių leidinys. Jame abėcėlės tvarka pateikiama apie 3,5 tūkstančio įvairių sričių netaisyklingų terminų bei rekomenduojamų jų pakaitų. Pabaigoje pridedama abėcėlinė taisyklingų terminų rodyklė.

„Lietuvių kalbos etiketas“ (1985, 1990, Antanė Kučinskaitė) – leidinys, mokantis tinkamai ir kultūringai bendrauti. Jame aptariama kasdienio bendravimo kalba, aiškinama, kaip rašyti laiškus, sveikinimus, raštus.

„Lietuvių kalbos tarties žodynas“ (1985, II pataisytas ir papildytas leidimas – 2001, sudarė Vytautas Vitkauskas) apima 25 tūkst. sukirčiuotų bendrinės kalbos žodžių. Žodyne pateikiamos lietuvių bendrinės kalbos taisyklingos tarties normos.

„Mokomasis lietuvių kalbos rašybos ir kirčiavimo žodynas“ (1983, 2-asis papildytas ir pataisytas leidimas – 2004, sudarė Pranas Kniūkšta, Antanas Lyberis) – dviejų dalių leidinys, kurio pirmojoje dalyje pateikiamos pagrindinės rašybos, skyrybos ir kirčiavimo taisyklės, antrojoje – kirčiavimo žodynas su kirčiuotų geografinių pavadinimų sąrašu.

„Lietuvių kalbos kirčiavimo žinytas“ (1995, Vytautas Vitkauskas). Žinyne pateikta lietuvių kalbos kirčiavimo sistema, išdėstyti svarbiausi kirčiavimo dalykai.

„Vietovardžių žodynas“ (2002, sudarė Marija Razmukaitė ir Aldonas Pupkis, vyriausiasis redaktorius Aldonas Pupkis) – apie 12 tūkst. vietovardžių (gyvenamųjų vietų, Lietuvos ir lietuvių etninių žemių vandenvardžių, miškų, pelkių ir durpynų, salų ir kyšulių, kapinynų ir pilkapynų, orografinių vardų) rinkinys. Šalia sukirčiuotų antraštinių vietovardžių formų nurodoma kirčiuotė ir kintamojo kirčiavimo sukirčiuoti linksniai. Kaip priedas prie žodyno pridedami valstybių ir sostinių pavadinimai.

„Lietuvių vardų kilmės žodynas“ (1987, III pataisytas ir papildytas leidimas – 2003, Kazys Kuzavinis, Bronys Savukynas) – dabartiniu metu vartojamų lietuviškų ir svetimų kilmės žmonių vardų rinkinys. Pateikiami vardų trumpiniai ir tarminiai variantai, nurodoma vardų kilmė bei prasmė. Visi vardai kirčiuoti.

Dabartinės kalbos praktikai reikalingi **tarptautinių žodžių žodynai**. Pirmasis „Tarptautinių žodžių žodynas“ lietuvių kalba išleistas 1936 m., antrasis – 1969 m., ilgą laiką naudotasi 1985 m. išleistu žodynu (atsakingasis redaktorius Vytautas Kvietauskas). Naujaisi – Valerijos Vaitkevičiūtės (2002) ir autorių grupės (2001, atsakomasis redaktorius Algimantas Kinderys) parengti tarptautinių žodžių žodynai. Abiejuose šiuose žodynuose greta tarptautinių žodžių pateikiama lietuviškų atitikmenų ir

sinonimų.

9.4. Lietuvių kalba leidžiama nemažai **terminų žodynų**. Juose pateikiami įvairių sričių sunorminti terminai. Išleisti nauji lietuviški terminų žodynai pristatomi ir aptariami kiekviename „Terminologijos“ (žr. 9.5) numeryje.

9.5. Bendrinės kalbos tvarkymui ir tobulinimui reikšmingi tęstiniai kalbos praktikos leidiniai.

„**Gimtoji kalba**“ praktiniams kalbos reikalams pradėta leisti 1933 m. 1935 m. žurnalas tapo Lietuvių kalbos draugijos (žr. 8.10) leidiniu ir ėmė sparčiai populiarėti. Pradėta skelbti kalbos teorijos straipsnių, įdėti populiarūs skyriai „Klausimų kraitelė“, „Spaudos apžvalga“, „To betrukė!“ ir kt. „Gimtąją kalbą“ tuomet skaitė dauguma inteligentų, turėta apie 10 tūkstančių prenumeratorių. 1941 m. „Gimtosios kalbos“ leidimas nutrūko. 1958–1968 m. žurnalą leido lietuviai išeiviai Amerikoje. 1968 m. Paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos Lietuvių kalbos sekcija pradėjo leisti „**Mūsų kalbą**“, kuri 1989 m. vėl tapo „Gimtąja kalba“. Ją redaguoja Aldonas Pupkis, nuo 1990 m. išeina 12 kartų per metus. „Gimtojoje kalboje“ rašoma apie kalbos praktiką ir norminimą, spausdinamos kalbos recenzijos, personalijos, su kalbos vartoseną susiję dokumentai, atsakoma į klausimus.

„**Kalbos kultūra**“ – lietuvių bendrinės kalbos teorijai ir praktikai skirtas mokslinis leidinys, pradėtas leisti 1961 m. Jos steigimu rūpinosi, principus nustatė atsakomasis redaktorius (iki 1991 m.) Kazys Ulvydas, dabar atsakomasis redaktorius – Pranas Kniūkšta. 2003 m. išėjo 76-asis šio leidinio sąsiuvinis. „Kalbos kultūroje“ spausdinami kalbos norminimo, kalbos kultūros teorijos, lietuvių bendrinės kalbos istorijos, kalbos priežiūros, tvarkybos ir kitokie straipsniai.

„**Terminologija**“ – lietuvių terminologijos leidinys, pradėtas leisti 1994 m. Atsakomasis redaktorius Jonas Klimavičius. Jame rašoma apie terminologijos istoriją, svarstomi terminologijos teorijos ir praktikos dalykai, daug dėmesio skiriama įvairių sričių mokslo kalbai, jos ugdymui, nagrinėjamos mokslinio stiliaus ypatybės. 2003 m. išleistas 10-asis numeris.

„**Kalbos patarimų informacinis biuletėnis**“ (I–XVI, 1997–2003, sudarytoja Janina Vileikienė, redaktorė Rita Miliūnaitė) – tęstinis kalbos praktikai skirtas leidinys. Atskiruose biuletėnio sąsiuvinuose pateikiama tam tikro pusmečio įvairiuose periodikos leidiniuose skelbtų rašinių kalbos praktikos klausimais bibliografija. Gale pridedama abėcėlinė kalbos reiškinių rodyklė.

9.6. Tęstiniai kalbos leidiniai: „**Kalbotyra**“ (leidžiama nuo 1958 m.), „**Lietuvių kalbotyros klausimai**“ (nuo 1957 m.), „**Literatūra ir kalba**“ (nuo 1956 m.), „**Lituanistica**“ (nuo 1990 m.), su kalbos norminimu tiesiogiai nėra susiję. Bendrajai kalbotyrai reikšminga nuo 1965 m. Lietuvoje leidžiama „**Baltistica**“, sumanyta ir įsteigta žymaus istorinės gramatikos tyrėjo, naujų kalbotyros metodų taikymo Lietuvoje pradininko **Jono Kazlausko** (1930–1970).

9.7. Įvairių duomenų apie lietuvių kalbos sandarą, istoriją, tarmes, ryšius su kitomis giminiškomis kalbomis, šaltinius ir žymesnius tyrėjus pateikiama autorių kolektyvo parašytoje „**Lietuvių kalbos enciklopedijoje**“ (1999, parengė Kazys Morkūnas, redagavo Vytautas Ambrazas). Šioje knygoje apibūdinti ir lietuvių kalbotyroje taikomi metodai, paaiškintos pagrindinės kalbotyros sąvokos. Aptariant lietuvių kalbos vidinės sandaros (fonetikos, gramatikos, žodžių darybos, leksikos) dalykus, pateikiama pastabų apie kalbos formų vartojimą, nurodoma svarbesnė literatūra.

Kompiuterinis lietuvių kalbos žinynas. Nuo morfologijos iki reikalų raštų, sudarė Petras Kniūkšta, Vilnius: Šviesa, 2004.